

2. Bauman Z. Life in Fragments. Essays in Postmodern Morality. Blackwell, 1995.
3. Deleuze G, Guattari F. Phizome. Paris, 1976.
4. Herrick R. The Paradox of Marginality // Our Sociological Eye. Personal Essays on Society and Culture. Port Wash. (N.Y.), 1977.
5. Santayana G. The Philosophy of Travel // The Birth of Reason and other Essays / Ed. D.Cory. N.Y.; L.: Columbia Un-ty Press, 1968. P. 5–17.
6. Tabboni S. The Stranger and Modernity: From Equality of Rights to Recognition of Difference // Thesis Eleven. 1995. Vol. 43.
7. Frable D.E.S. Dimensions of Marginality: Distinctions among Those Who Are Different // Personality and Social Psychology Bulletin. 1993. Vol. 19. N 4.
8. Gebreyesus E. Native Stranger // New Internationalist. 1992
9. Зеров Микола. Куліш // Твори: В 2 т. – К.: Дніпро. 1990. –Т.1. –С.32
10. Кривенко О. Україна маргінальна.// <http://www.dt.ua/3000/3050/38490/>

Евгений НИКОЛЬСКИЙ, Владимир ЕФИМОВ

УДК 37.012

СОЦИАЛЬНЫЕ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ РЕЛИГИОВЕДЧЕСКОЙ ГРАМОТНОСТИ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ

В статье с социальных и педагогических позиций рассматриваются вопросы стихийно возникающей религиозной грамотности подрастающего поколения, назначение и включение, в содержание образования которого весьма неоднозначно воспринимается и оценивается в обществе. Авторы с исторических и гуманистических позиций оценивают указанный феномен, как перманентное явление, предлагают пути его позитивного и продуктивного развития.

Ключевые слова. Гуманизм, религиозная грамотность, типы религиозной жизни, мировоззрение, ислам, христианские конфессии, церковь, восточные и западные регионы Украины, Российские регионы.

У статті з соціальних та педагогічних позицій розглядаються питання стихійно виникає релігійної грамотності підліткового покоління, призначення і включення в зміст освіти якого досить неоднозначно сприймається і оцінюється в суспільстві. Автори з історичних і гуманістичних позицій оцінюючи зазначений феномен, як перманентне явище пропонують шляхи його позитивного і продуктивного розвитку.

Ключові слова. Гуманізм, релігійна грамотність, типи релігійного життя, світогляд, іслам, християнські конфесії, церква, східні і західні регіони України, Російські регіони.

The article with the social and pedagogical positions, matters arising spontaneously theological literacy of the younger generation are considered, appointment and included in the content of education is very ambiguously perceived and valued in society. The authors are with the historical and humanistic positions assessing this phenomenon, as a permanent phenomenon suggest ways for its positive and productive development.

Key words. Humanism, theological literacy, types of religious life, worldview, Islam, Christian denominations, the church, the eastern and western regions of Ukraine, the Russian regions.

Сегодня осознаётся особенно остро необходимость формирования у подрастающего поколения гуманистического мировоззрения, формирования умения мыслить, оценивать мир и себя в мире, а также необходимость развития способности принимать решения и действовать в соответствии с ними на различных этапах своего жизненного пути, в том числе и в органично присущих человеку поисках Веры, Абсолюта, Бога, нравственных и иных Идеалов. Без духовности человечество вымрет “как вымерли в истории подавляющее большинство когда-либо существовавших народов”. (1, 15)

Духовная составляющая мировоззрения у человека появляется как рефлексивное постижение опыта жизни даже без специального формирования извне. Одним из средств, оснований, базы упомянутых выше поисков является перманентно развивающаяся **религиозная грамотность** человека. В нашей понимании **это часть мировоззрения, позволяющая человеку в гуманистическом ключе правильно и рационально воспринимать религиозные явления и факты универсального мира, оценивать их и соответственно с этим действовать, не причиняя социального, психологического, духовного ущерба, как самому себе, так и окружающим людям.** Это является одной из функций образования в самом широком его понимании. Сегодня его стратегической целью является формирование высоконравственной, культурной личности, достойного, уважающего своё Отечество гражданина и т.д.

МЕТОДОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

Марія ЗУБРИЦЬКА

УДК 141.7

ТОПОС МАРГІНАЛЬНОСТІ В КУЛЬТУРНІЙ І ЛІТЕРАТУРНІЙ АНТРОПОЛОГІЇ

У статті детально проаналізовано топос маргінальності в українській літературі з позиції нових теоретичних підходів і концепцій, які розглядають маргінальні явища в культурі та літературі як простір вільної гри символічних значень, кодів і субкодів. Особливу увагу зосереджено як на феноменологічному аналізі сприйняття маргінальності в українській культурі та літературі на різних етапах їхнього розвитку, так і на екзистенційному вимірі типології маргінальних образів у світовій і національній літературі.

Ключові слова: маргінальність, культурна антропологія, літературна антропологія, феноменологічний аналіз, теорія перцепції.

В статье подробно проанализирован топос маргинальности в украинской литературе с позиции новых теоретических подходов и концепций, которые рассматривают маргинальные явления в культуре и литературе как пространство свободной игры символических значений, кодов и субкодов. Особое внимание сосредоточено как на феноменологическом анализе восприятия маргинальности в украинской культуре и литературе на разных этапах их развития, так и на экзистенциальном измерении типологии маргинальных образов в мировой и национальной литературе.

Ключевые слова: маргинальность, культурная антропология, литературная антропология, феноменологический анализ, теория перцепции.

The article deals with the phenomenon of the marginality in Ukrainian literature using a new theoretical approaches and concepts which regard all kinds of marginality in literature and culture as a space of a free play of the symbolic meanings, codes and sub-codes. Particular attention is focused on the phenomenological approach to the perceiving of the marginality in Ukrainian culture and literature on different periods of their history as well as on existential dimension of the marginal personalities in the world and national literature.

Key words: marginality, cultural anthropology, anthropology of literature, phenomenological approach, perception theory.

Кожна культура має надзвичайно складну архітектоніку, в якій перший рівень і особну роль відведено реліктовим окружинам і відлунням минулих культурних епох, що зберігаються у сучасному світі та часто виявляються у різних формах підсвідомості -- наприклад, у вигляді архетипів, повір'їв, ритуалів тощо. Другий рівень цієї архітектоніки – це розмаїття форм теперішньої культури. І, насамкінець, третій – адресує свої поведінкові та комунікативні програми майбутнім поколінням. У цій ієрархічній структурі особливе місце належить маргінальним феноменам, які нагадують про себе, з одного боку, як атавізм, чи різні форми трансгресії минулої культури в сучасну, а з другого боку, як авангард цієї сучасної культури, що закладає основу майбутньої культурної парадигми. Маргінальна культура доволі часто стає тим “випробувальним майданчиком”, який стає основою для заміни культурних зразків і формує набір принципово нових культурних пропозицій. Унаслідок часто спонтанного комунікування та розширеного діапазону культурної спадщини панівна культура асимілює маргінальні елементи, що стають частиною культурного канону, тобто утверджуються як норма, і часто навіть як класика.

Українська культура та література в умовах тривалої бездержавності та під впливом неперервних колонізаторських спроб маргіналізувати їх, не лише відчайдушно шукали форм збереження національної ідентичності, а й з такою самою відчайдушністю часто руйнували основи та видозмінювали ландшафт колонізаторської культури. Для прикладу, найяскравішою ілюстрацією цього самозахисту від

маргіналізації та водночас руйнування панівної літератури через творення принципово нової проблематики і радикально нового стилю є творчість Миколи Гоголя. Він світом своєї генетичної пам'яті, свого українського ества та своєї національної інакшості поставив символічний хрест на імперських амбіціях тотально і безслідно асимілювати та назавжди маргіналізувати світ його рідної культури. Творчість М. Гоголя не вписується в традиційні координати домінування–маргінальність, а навпаки, є свідченням того, що навіть у колоніальних умовах приниження українська культура завдяки величчю духу окремих її носіїв визначала магістралі культури своїх завойовників. Однак ми досі не можемо знайти гідне місце для творчості М. Гоголя в історії української літератури. Як це не парадоксально, але видатний письменник опинився на маргінесах української літератури. Ситуація зі спадщиною М. Гоголя, яка переступає мовні межі, є яскравою ілюстрацією тези, що історію нашої культури потрібно заново інтерпретувати. Ми є свідками й активними учасниками процесу ре-інтерпретування української культури та літератури, і для нас є майже аксіомою, що все що було табуоване, замовчуване, маргіналізоване, повинно насправді бути не узбіччям, а магістраллю нашого культурного світу. У цьому контексті феномен маргінальності, зокрема традиційне уявлення про культурні та літературні маргіналії, зазнає очевидного переосмислення [1]

У сучасному контексті феномен маргінальності розглядають із позиції постмодерністських теорій, що засновані на уявленні про культуру як мозаїчну картину світу [2]. Мозаїчна культура утворюється з гетерогенних, розрізнених фрагментів і ланок, що часто випадково з'єднані в цілісність. Відбувся перехід від ієрархічного принципу побудови культури до принципу нелінійної організації цілісності, яка передбачає стирання внутрішніх меж між різними сегментами суспільства. У постмодерністичному просторі існує множинність не тотожних одна одній, але рівноправних інституцій. Культура назагал представлена як сукупність чисельних субкультур з притаманною їм специфікою поведінкових практик, ритуальністю та символікою. Маргінальність уже не сприймають як відхилення від норми, оскільки вона стає рівнозначною частиною серед інших компонентів культури. Маргінальне мистецтво, маргінальна література, маргінальна філософія, маргінальна публіцистика вже не вступають в опозицію з давно визнаними традиційними, класичними, академічними художніми та науковими напрямками, а просто займають свою нішу в хаотичному постмодерному світі. Ідею впорядкованого структурування постмодерністські теорії змінюють своїм розумінням росту, який виражає термін-метафора “різома”. Різома (кореневище) – невпорядкований розвиток множинності, рух бажання, яке не має якогось основного напрямку, розвивається усебіч без жодної регулярності, що дає змогу передбачити майбутній рух [3]. Тобто, зникає поняття центру, а разом із ним і поняття панівної чи домінантної культури. Саме у такому розумінні, на мою думку, варто розглядати історію української культури та літератури. Ми сьогодні відзначаємо заснування кафедри української словесності, яка стала найціннішим здобутком весни народів у Галичині, і ця подія, якщо ми хочемо збагнути її історико-культурну значущість, найкраще вписується в метафоричний термін “різома”. І очевидно, що поняття маргінальність у цьому контексті набуває відмінного значення. Щоб проілюструвати цю тезу варто позбутися всього негативного напластування на такі поняття як маргінес, маргіналії, *homo marginalis*.

“Marginalis” (лат) – той, що перебуває на межі. Поступово семантика цього терміна значно розширилась, і від нього утворились похідні поняття “маргінальність”, “маргінальна постать”, “маргінальний простір”, “маргінальна культура” тощо. У науковому дискурсі топос маргінальності можна розглядати з різних аспектів, скажімо, з погляду лінгвістичного, когнітивного, емоційного та прагматичного вимірів стереотипної рецепції. Однак я спробую вдатися до доволі ризикованого підходу, а саме – поглянути на феномен маргінальності з перспективи культурної та літературної антропології. Маргінальність від архаїчних витоків до сьогодення має набір маркерів, які визначають її ознаки та функціональні характеристики як буття на периферії культурної чи літературної магістралі, або на периферії текстуального простору художнього твору. Однак перед тим варто зробити дві ремарки. По-перше, текстуальність – це не лише літературна картографія, а й конструювання соціо-культурної картографії, феноменологічної топології, топології уяви. По-друге, маргінальність – це образ, у якому як певна модальність представлений спосіб згортання часу та простору, а також можливість розгортання тканини сенсів, бачення, яке конструє “цей світ” у точці перетину з поглядом іншого, у просторі видимого. Час і простір володіють особливими топологічними властивостями, топологія бачення корелює з поняттями “межа” та “кордон”. Можливість бути на межі призводить до визначення онтології бачення у термінах маргінальної топології, а саме визначення межового стану людини в горизонті досвіду, з яким і пов'язана здатність маргінальності до безконечної кількості трансформацій.

З усієї системи модифікацій феномену маргінальності найдоцільніше виокремити два рівні, а саме макро- та мікрорівень інтерпретації української літератури через призму топосу маргінальності. На макрорівні маргінальність варто розглядати як *аномію* -- розлад між культурно заданими цілями та легітимними інституційними засобами. Історія української літератури – це, власне, і була, за поодинокими винятками, історія розладу чи дисгармонії між культурно заданими цілями та легітимними інституційними засобами. Відсутність або вимушена деградація культурної та соціальної інфраструктури

неминуче призводять до маргіналізації культурного і соціального життя. До прикладу, вимушена культурна та літературна деградація в період великої Руїни, сталінських репресій і в період брежнєвського застою створювала всі умови для помноження форм маргінальності. Залежно від вибору між цілями або засобами виникають різноманітні форми адаптації до маргінальних ситуацій, що виразно проявляються у вигляді девіантності або культурної асиміляції [4]. Звідси очевидною є проблема амбівалентного характеру маргінальної ідентичності більшості українських письменників ХІХ сторіччя та питання їхньої українсько-російської двомовності, а звідси й не менш полемічна ситуація “чужий серед своїх” чи маргіналізації сучасниками тих видатних постатей української літератури, які, з погляду нашого часу, формують канон української літератури.

Художня картографія маргінальності в історії української літератури засвідчує, що доволі часто архетипи та орієнтири української ментальності засновані на очевидному бінаризмі, що сам по собі культивує ідеологію та риторику винятковості, ексклюзивності. Українська література є яскравим прикладом опірності історії, тому не дивно, що українські автори пропонували власну історичну візію. Історія в поезії Т. Шевченка, українських романтиків, поетів Празької школи набуває обрисів глибокого художнього переосмислення і стає моделлю уявної дійсності, а отже, перестає бути історією в її усталеному сприйнятті як дійсності чи минувшини з чіткими просторово-часовими рамками. Перед читачами постає виразний у-топос – утопія, випадання зі спільноти, з місця, з часу. А це і є власне топос поразки, поразки інтегруватися, утверджуватися, успішно розвиватися. – тобто класичний топос маргінальності з його розпачем, меланхолією, песимізмом. Топос поразки не може обійтися без поетики та риторики апофатичності – утвердження дійсності через її заперечення. Тобто, Україна – це те, чим вона не є, вона репрезентує те, чого вже нема або іще нема. Цю Україну, якої вже нема, романтизує у своїй поезії Тарас Шевченко, він також поетично окреслює контури України, якої ще нема. Для української літератури романтизація героїчного минулого, його міфологізація та сакралізація простору найчастіше зводяться до легендарного топосу степу та могили.

Українська література у критичній масі текстів є літературою з виразною поетикою “відсутності присутності”. Звідси й оплакування минулого, якась майже магічна задивленість у нього та зачарованість ним, і схильність до його міфологізації. Розпач, песимізм, меланхолія, конструювання в художній уяві того-чого-не було, є наскрізними мотивами всієї української літератури. Для прикладу, поетизація України, якої нема, України утопічної та міфологічної, є домінантою у творчому доробку більшості поетів так званої Празької школи. Український культурний дисидентський рух 70-80-х років минулого сторіччя спирався у своїй діяльності на таку саму риторику та ідеологію “відсутності присутності”. Навіть у сучасному українському літературному та загальнокультурному дискурсі переважає ця риторика та ідеологія “втрачених шансів” і “нездійснених можливостей”, а також традиційна поетика героїчного минулого.

Якщо розглянути макрорівень топосу маргінальності в українській культурі та літературі, то найхарактернішими формами його вияву є радикальна інакшість та різні іпостасі Іншого в літературному та культурному просторі. Коли йдеться про Іншого в структурі художніх текстів, то тут на особливу увагу претендують вічні чи глобальні маргінали: чужинці, вигнанці, аутсайтери, відчужені свої, мандрівники, пілігрими, шукачі пригод тощо [5]. Звісно, що такі лики *homo marginalis* характерні для всіх національних літератур [6]. У текстах української літератури маємо можна зауважити цікаву тенденцію до збагачення маргінальних персонажів, що є очевидним наслідком модернізації та урбанізації національного соціо-культурного простору та середовища. Урбанізація культурного та літературного ландшафту у творах В. Підмогильного, В. Сосюри, М. Івченка. У новелах Григора Тютюнника („Вуточка”, „Син приїхав”, „Оддавали Катрю”) простежується, як соціальна маргіналізація української людини, зумовлена входженням у простір міста, часто перетворюється на етнічну. Якщо розглядати етнічну маргіналізацію, то на особливу увагу претендує яскраво змальований у нашій літературі етномаргінал, який стає носієм, реципієнтом і транслятором креолізованого типу культури. Колоритно виписані в українській прозі образи типових українців – “малополяків”, які під впливом шляхетського виховання зрікаються своєї національної належності (“Люборацькі” А. Свидницького, „Рутенці” І. Франка, „Забобон” Леся Мартовича тощо). Функціональне навантаження таких типів маргінальних персонажів можна розглянути у світлі проблеми “маргінал і культурний конфлікт”, “маргінал як джерело загрози, небезпеки, влади”. У контексті такого бачення маргінальності можна вибудувати яскравий семантичний ряд “інший – чужинець – ворог”, що характерний для наших стереотипних уявлень про інакшість в українській культурі та літературі.

Ще одним характерним виміром топосу маргінальності на макрорівні української культури та літератури є діалектика присутності/відсутності маргінального становища. У цьому сенсі маргінальність часто є відсутністю фізичної, психологічної або духовної присутності, або результатом тонкої психологічної кореляції близькості-віддаленості – потужного джерела поетичного натхнення та художньої уяви. Функціональне значення маргінальності та ідентичності маргінальної особи часто зводиться до проблеми участь/неучасть у житті спільноти, суспільства, народу [7]. Українська література

подає однаково чудові зразки такої типології маргінальних персонажів, які представляють дві основні групи маргінальності: вимушену та свідомо обрану, коли особа свідомо співвідносить соціальні норми та особистісні моральні орієнтири й обирає власну життєву траєкторію, відмінну від загальноприйнятих суспільних норм і правил. В умовах тоталітарної моделі культурного розвитку свідомий вибір маргінального буття як протистояння офіціозу зробили дисиденти, нонконформісти, представники андеграунду. Більшість яскравих творчих особистостей свідомо позиціонували себе в їхньому культурному середовищі як маргінали – невизнані генії, незрозумілі майстри своєї справи, і тим самим заявляли по свою винятковість. Маргінал або свідомо обирає життя на узбіччі, або навпаки, прагне демонстративно артикулювати свою неординарність. Якщо говорити про вияв маргінальної участі, то маргіналами є революціонери, першопрохідці, бунтарі, нескоренні духом. Тут яскравою ілюстрацією може бути драма Лесі Українки “У пущі”. Коли йдеться про репрезентацію неучасті, то маргінали виконують роль пасивних спостерігачів – це класична версія “пропащої сили”, депресії, меланхолії тощо. Звісно, що напрошується як приклад роман Панаса Мирного “Хіба ревуть воли як ясла повні?”.

І насамкінець, націкавішим виміром маргінальності на макрорівні культурного і літературного ландшафту є просторовий вимір. Центральна кореляція “центр/периферія” зумовлює розгортання таких тем і мотивів у художніх текстах, як буття на межі, межовий досвід чи досвід-межа. Просторова маргінальність має різні полюси, зокрема, дихотомію *свій/чужий* та *центр/периферія*. В українській літературі семантика цих полюсів завжди виразно амбівалентна, вона може протиставляти сакральному центрові профанну периферію або, навпаки, анти-нормальному центрові периферію, що зберігає природні норми. На окреме дослідження заслуговують міфологеми сакрального простору в українській літературі, або міфологеми анти-світу та смерті як ілюстрація простору анти-культури та квазі-культури. Спряженість центра та периферії, що диктує властивості просторового локусу, формує досвід переживання “свій”/“чужий”, творить образи межі, території, картографії тощо [8]. У цьому контексті найяскравішим прикладом просторової маргіналізації в українській літературі є кореляція “Захід-Схід” у полемічній літературі, в літературній дискусії 1925 року, у теперішньому літературознавчому дискурсі.

Варто бодай окреслити як ареал дослідження поетизацію одного з найцікавіших топосів маргінальності в українській літературі – хутір із усіма інваріантами його аксіосфери. П. Куліш ушляхетнив топос хутора через свою систему поглядів, які називають хутірною філософією. Поняття хутір в інтерпретації Пантелеймона Куліша -- це модель автентичного духовного космосу українців, символ національної свідомості, антипод цивілізації, що ототожнюється з поняттям місто. Хутір для українського поета став символом недоторканної і чистої природи, моделлю соціуму людей, що втекли від цивілізації до природи. Насправді, поетизація хутора – це відчайдушні пошуки сакрального центру, спроба втечі від дійсності у світ своєї свідомості, в природну пасторальну гармонію. М. Зеров у сонеті “Куліш” метафорично описав ці відчайдушні намагання Куліша захистити український хутір як останню територію:

*Літа минулі, мов бліда примара.
Та він працює, Феніксом з пожару
Мотронівка народжується знов;
Завзяттям віє від його промов
І в очах відблиск молодого жару.
Він боре тупість і муругу лінь;
В Європі хоче ставити курінь [9].*

У 2003 році Олександр Кривенко написав резонансну статтю “Україна маргінальна”: “Сьогоднішня Україна подібна до колишньої, плеканої уявою, приблизно так само, як сьогоднішня Франція — до королівства когось з Людовиків. Чи люблять французи Францію — сумніваюсь, особливо жовтошкірі або чорношкірі вихідці з колишніх колоній. Цікаво, чи зросла б їх національна свідомість від публічного носіння кимось мушкетерських строїв або вуличних співів про Трістана та Ізольду? Любити міфічну Україну легко в стані юнацького максималізму” [10].

Я свідомо навела цю цитату для завершення свого виступу, щоб проілюструвати актуалізацію однієї культурної матриці, зокрема матриці маргінальності, і тим самим показати, що маргінальність – це не просто риторичний топос, а й частина ідеологічної операції. Історія української літератури – це багата ілюстрація маргінальності як риторичного топосу, так і частини ідеологічної операції – тобто вічно актуальна спроба вирватися зі штучного стану узбіччя, куди її намагалися витіснити складні історичні, політичні та соціо-культурні обставини, на магістральну лінію розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bhabha H.K. The Other Question: Difference, Discrimination and the Discourse of Colonialism // Out There: Marginalisation and Contemporary Cultures / Ed. R.Ferguson, et al. Cambridge (Mass.); L.: The HIT Press, 1990. P. 71–87